

Laurențiu NISTORESCU
(Centrul de Studii
DacoRomanistice Lucus)

**Alianțe și parteneriate romano-
barbare în spațiul daco-moesic din
secolele III-VI AD
II: Relațiile dintre elitele daco-
romane și cele vizigote**

Abstract: (Roman-Barbarian Alliances and Partnerships in the Dacian-Moesic Area throughout the third and sixth centuries AD¹) The relationships between the Roman Empire and Barbaricum had almost always, but especially after the Military Anarchy, a third, and important political piece: frontier societies and the elites generated by these. Between the IIIrd and VIth centuries, frontier societies no longer limited themselves to passively witness the alliances and confrontations between the Imperial centre and the barbarians, but demonstrated huge potential for political initiative, generating elite that played a decisive role in historical evolution. The Daco-Roman frontier society from the Lower Danube area has interacted, in the first part of this interval, with the visigoth ensemble, generating the cultural-political reality designated as Gothia in ancient sources.

Keywords: elites, Daco-Romans, Visigoths, Late Roman Empire

Rezumat²: Relațiile dintre Imperiul Roman și Barbaricum au avut întotdeauna, dar mai ales după epoca anarhiei militare, și un alt treilea actor politic de anvergură: societățile de frontieră, respectiv, elitele generate de acestea. În secolele III-VI, societățile de frontieră nu s-au limitat să asiste pasiv la episoadele de confruntare și alianțe dintre centrul imperial și barbari, ci au demonstrat un uriaș potențial de inițiativă politică, generând elite care au avut adesea un rol decisiv în evoluția istorică. Societatea de frontieră daco-romană de la Dunărea de Jos a interacționat amplu și complex, în prima parte a acestui interval, cu ansamblul vizigotic, generând realitatea cultural-politică desemnată în izvoarele antice drept Gothia.

Cuvinte-cheie: elite, daco-romani, vizigoți, Imperiul Roman Târziu

Încorporat Imperiului Roman cu prilejul cuceririi Daciei de către Ulpus Traian, însă atașat provinciei Moesia – susținem noi, în virtutea unui *status quo ante* al ordinii teritorial-politice din regiune – teritoriul Geției nord-dunărene³ a fost externalizat o generație mai târziu, în cadrul amplei operațiuni de grănițuire a suprastatului Romei, întreprinsă de succesorul cuceritorului la tronul imperial, Publius Hadrian. Dacă, inițial, această externalizare (care, subliniem, n-a însemnat ieșirea teritoriului în cauză din sfera influențelor romane nemijlocite) a fost însoțită de politica încredințării ”mandatului imperial” de administrare către foederatii roxolani, în contextul creat de prăbușirea

1. Prima parte a prezentului studiu a fost publicată în „Quaestiones Romanicae” nr. IV (2016), pg. 701-710 (Nistorescu 2016)

2. Studiu cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial pentru Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cod contract POSDRU/159/1.5/S/140863 – Cercetători competitivi pe plan european în domeniul științelor umaniste și socio-economice, Rețea de cercetare multiregională (CCPE).

3. În termeni geografici moderni, este vorba de zonele Munteniei de la răsărit de *limes Alutanus/Transalutanus*, bazinul Siretului mijlociu-inferior, bazinul Prutului inferior și sudul Basarabiei, contiguu gurilor Dunării, cu extensie până la Olbia (Protase 2010, pg. 41)

dinastiei Severilor și declanșarea așa-numitului regim de anarhie militară⁴, factorul hegemon al Geției nord-dunărene a devenit gruparea occidentală a valului migrator gotic⁵. Relațiile stabilite între nou-veniți, autohtonii angrenați deja în procesul de romanizare și populațiile efectiv integrate în Imperiul Roman au fost, de-a lungul celor circa 150 de ani de hegemonie regională⁶, complexe și oscilante, elementul constant fiind intensitatea ridicată a acestor interdependențe.

O „avangardă” gotică în secolul I d.Hr.?

Ne atrage atenția, din perspectiva pe care o analizăm, faptul că goții își fac apariția în regiunea Dunării de Jos, de la început, ca aliați ai autohtonilor. Marea invazie anti-romană din iarna anului 239/240 îi prezintă pe migratorii est-germanici în compania carpilei⁷, ba chiar ca element secundar al coaliției cu aceștia (pe care, de altfel, o vor părăsi după ce diplomația imperială, prin guvernatorul Moesiei Inferior le plătește unele stipendii), pentru ca la următoarele operațiuni de anvergură împotriva Romei să-i regăsim asociați cu sarmații și tyraștii (în 242, acțiune în urma căreia autoritățile imperiale vor apela la angajarea unor contingente de mercenari goți pentru confruntările cu perșii⁸), respectiv, din nou cu carpii, dar și cu taifalii, bastarnii (peucinii) și vandalii (hasdingii), în marea campanie din 248⁹, condusă de principii Argaith și Guntheric. Nu vom prezuma, simplificator, că, în prima jumătate a secolului III – interval larg în care trebuie să luăm în considerare stabilirea unor relații de contact permanent ale goților cu ansamblul populațiilor traco-getice din nordul Dunării – între acest neam est-germanic și, respectiv, carpi, tyrași și geții propriu-ziși n-ar fi existat decât legături de vecinătate pașnică și cooperare militară împotriva inamicului comun, dar avem a deduce că eventualele stări de tensiune au fost marginale și de amplitudine net inferioară celor având ca țintă provinciile imperiale de la sudul fluviului.

Aducem aici, în atenție, cu rezervele necesare, și posibilitatea ca relațiile nemijlocite, de coexistență interactivă dintre goți și geto-daci¹⁰ să fi debutat cu mult înainte de debutul mării migrații dinspre Baltica spre Pontul Euxin al acestui neam

4. Utilizăm cu rezerve această sintagmă, întrucât, între anii 235 și 284, respectiv, de la asasinarea lui Severus Alexander și până la preluarea puterii de către Valerius Diocletian, Imperiul Roman a avut un sistem instituțional central funcțional, *criza secolului III* (formulă preferată de exegeza anglofonă, având în opinia noastră mult mai multă îndreptățire) manifestându-se dominant printr-o suită de inițiative secesionist-federaliste.

5. Opțăm pentru această exprimare, întrucât nu putem ignora faptul că în arealul de formare a etnicului gotic (centrul și sudul Peninsulei Scandinave) a persistat, până în Evul Mediu, când a devenit elementul polarizator al formării statului modern Suedia, nucleul demografic gotic.

6. Instalarea goților ca adstrat politico-militar în Geția nord-dunăreană se petrece efectiv la un oarecare timp după anul 239/240 (când goții participă la marea invazie inițiată de carpi), iar hegemonia lor în zonă se încheie brusc în 376, sub presiunea mării invazii hunice – fiind însă de reținut faptul că, după această dată, în regiunea dintre cotul Dunării și Curbura Carpaților continuă să persiste o comunitate (vizi)gotă, care se va asimila lent.

7. Wilkes 2008, pg. 225, Ioniță 2010, pg. 808-809

8. Wolfram-Dunlap 1990, pg. 44

9. Drinkwater 2008, pg. 37, Petolescu 2010, pg. 279, Ioniță 2010, pg. 808-809

10. Utilizăm formula istoriografică tradițională pentru întregul ansamblu nord-tracic: geți, tyrași, carpi, dacii propriu-ziși și costoboci.

est-germanic. Potrivit Geografiei lui Ptolemeu¹¹, în răsăritul Daciei Magna este atestat neamul cotensilor (*cotensioi* în formularea elenizantă a documentului), în care-i putem identifica cu cvasicertitudine pe gotensii istorici; de altfel, singura inscripție ne-greco-romană care certifică etnonimul goților, în varianta *gutans/gotans*, este cea de la Pietroasele¹², din vecinătatea imediată a arealului ocupat de cotensii ptolemeici, dar, evident, legată de goții/vizigoții istorici. Prezența unei ”avangarde” gotice în zona Prutului inferior cu cel puțin două veacuri mai devreme nu are de ce să surprindă, dat fiind că, din cele mai vechi timpuri, axa Vistula-Nistru (Prut) a constituit o rută comercială, implicit și de migrare, privilegiată¹³. Dacă așa stau lucrurile, avem în această stare de fapt și un supliment de explicație pentru împrejurarea că, după scindarea blocului migrator gotic în ramurile ostro- și vizigotă (petrecută în sincronism cu așa-numita anarhie militară din Imperiul Roman și, presupunem, într-o anumită legătură cauzală cu aceasta), niciodată, în următoarea jumătate de mileniu, cele două facțiuni gotice majore nu s-au mai poziționat una față de alta în relații de parteneriat sau alianță.

Interconexiuni în generația ”descălecării”

Traiectul istoric distinct al vizigoților față de ostrogoți, de-a lungul următoarei jumătăți de mileniu de evoluție transeuropeană a acestui corp etnic în migrație este, desigur, îndatorat în primul rând influenței resimțite dinspre substraturile respective: getic (riguros, geto-roman, teritoriile nord-dunărene ale vechii Geții, externalizate în epoca hadrianică, fiind aproape complet înconjurate de posesiuni imperiale) în cazul vizigot, iranoid (preponderent scito-sarmat) în cazul ostrogot. Procesul de individualizare a celor două ramuri propriu-zis gotice pare a fi fost un proces gradual, prelungind fragmentarea corpului migrator pornit inițial din spațiul baltic – o atare tradiție fiind receptată, de altfel, și în opera lui Iordanes, care evocă timpuria desprindere din același ansamblu demo-cultural a gepizilor (poziționați, ni se spune, în avangardă)¹⁴, și pe care intrarea în lumina documentelor istorice îi găsește într-un conflict militar cu goții încă nediviizați, conflict care nu poate fi disjuns de competiția pentru obținerea ”mandatelor imperiale” de administrare a periferiilor pe care suprastatul Romei nu le mai putea controla satisfăcător cu mijloace proprii. Confruntarea goto-gepidă se petrece în jurul anului 249, cu o bătălie decisivă dată undeva în Curbura Carpaților (la Galtis pe Auha, în termenii izvoarelor)¹⁵, care-i contrapune pe regii Ostrogota și Fastida, deloc surprinzător, pe fundalul unei noi faze a războiului carpo-roman. Este de reținut – din nou, din perspectiva pe care o privilegiam aici, a relațiilor geto-goto-romane – că în conflictul cu gepizii, goții lui Ostrogotha acționează ca agent politico-militar imperial, mandatat să limiteze expansiunea celor dintâi, care (foarte probabil) primește în schimbul serviciilor recunoașterea controlului asupra orașelor portuare Olbia și Tyras¹⁶.

Conduita goților se modifică rapid, dar în ton cu jocul politic complex dinăuntrul

11. Aici, după Pârvan 1982, pg. 147 și urm.

12. Braune-Heidermanns 2004, s.v.

13. Ruta a fost, de altfel, valorificată anterior și de bastarni, un alt neam est-germanic angajat într-o migrație istorică

14. Iordanes 1986, pg. 38/104

15. Dumitrașcu-Sfrengeu 2006, pg. 195

16. Drinkwater 2008, pg. 41-42

Imperiului Roman. În primăvara anului 250, goții atacă sub conducerea regelui lor Kniva, în paralel cu marea ofensivă declanșată de carpi, dar – de subliniat – și într-o aproape transparentă complicitate cu unele forțe autohtone din provinciile dunărene, fapt sugerat și de gestul guvernatorului Lucius Priscus al Traciei de a-i preda orașul Philippopolis lui Kniva¹⁷. Etapa a doua a acestui conflict militar, desfășurată în vara anului următor, s-a soldat cu catastrofa înfrângere a forțelor imperiale de la Abrittus, în care-și pierd viața împăratul însuși și fiul acestuia¹⁸, context în care goții occidentali își consolidează hegemonia asupra Geției (individualizându-se astfel ca vizigoți) și potențialul de a ataca provinciile balcanice ale Romei – potențial dovedit, de altfel, în vara anului 254, când forțele gotice (avem a bănuși, consolidate cu recrutările din rândul geto-romanilor și ale provincialilor nemulțumiți¹⁹) avansează până la Thessalonice, pe care-l asediază fără succes²⁰. Încă și mai însemnată se va dovedi dubla invazie gotică din anul 258, când, în paralel cu o înaintare terestră, noii vecini de la Dunărea de Jos ai Imperiului vor ataca Constantinopolul și cu o forță navală pregătită în porturile nord-dunărene²¹.

Faptul că pe acest fundal de turbulențe frontaliere se va declanșa în anul următor insurecția guvernatorului Ingenuus²² – primul act al unui secesionism de amprentă geto-dacă ce se va prelungi mai apoi prin acțiunile lui Regalianus și, de la un anumit moment, Aureolus – ne obligă să luăm în calcul posibilitatea ca între insurgenți și vizigoți (care nu-i incomodează defel pe cei dintâi) au existat, dacă nu înțelegeri *stricto sensu*, cel puțin sincronizări ale manifestărilor de interese. De altfel, de îndată ce secesionismul din bazinul dunărean se stinge, goții declanșează în anii 263 și 264 noi campanii maritime împotriva centrului imperial de la Constantinopol și a vecinătăților nemijlocite ale acestuia²³, pentru ca în anii 266 și 267 să polarizeze, în alianță cu ostrogoții, o nouă coaliție a neamurilor de la gurile Dunării²⁴. Înfrângerea acesteia în bătălia de la Naissus, de către trupele împăratului Gallienus, nu limitează potențialul militar al coaliției formate sub hegemonia goților (la care se raliaseră deopotrivă carpii și herulii), care organizează în primăvara anului următor o amplă debarcare la Tomis, ca punct de plecare a unei noi campanii terestro-maritime împotriva capitalei imperiale²⁵. Înfrântă în cele din urmă, campania este repetată în anul 269, cu forțe sporite²⁶ și cu diferența semnificativă că, de

17. Drinkwater 2008, pg. 39. Dacă decizia propriu-zisă a guvernatorului poate fi justificată de contextul asediului, ascendentul dobândit de goți și la sud de Haemus, în condițiile în care forțele armate imperiale erau mobilizate în regiune sub comanda împăratului Decius, lasă loc pentru o asemenea interpretare. Decius, este de reținut, se remarcă printr-o agresivă ofensivă împotriva creștinilor, grupare din ce în ce mai consistentă în regiunile dunărene, unde persecuțiile generate de cele patru edicte imperiale provoacă un val uriaș de martiraje.

18. Drinkwater 2008, pg. 39-40

19. Ne aflăm într-un context politic regional în care mișcările secesioniste sau de contestare a autorității centrului imperial escaladează, așa cum o dovedește și desfășurarea revoltei de sub conducerea guvernatorului Moesiei Inferior, M. Aemilius Aemilianus.

20. Ioniță 2010, pg. 809, Wolfram-Dunlap 1990, pg. 48

21. Suceveanu-Rădulescu 2010, pg. 308

22. Drinkwater 2008, pg. 43-44

23. Petolescu 2010, pg. 280

24. Petolescu 2010, pg. 280, Drinkwater 2008, pg. 46-47, Bowman et alii 2008, pg. 799

25. Wilkes 2008, pg. 224, Southern 2001, pg. 225

26. Efectivele coaliției de la gurile Dunării (la care, pe lângă goți și heruli, participă peucinii și sciii) ating cota de 320.000 de luptători.

această dată, baza de lansare a operațiunilor a constituit-o Tyras-ul²⁷. Ofensiva sub siglă gotică, la care participarea carpilor este una dintre constante, se manifestă și în 270, 271, 272 și 273, domolindu-se – nu cunoaștem deocamdată sub ce impulsuri – abia în contextul reformelor organizatorice adoptate de împăratul Diocletianus.

Se desprind câteva prime observații cu privire la această primă generație a sedentarizării (vizi)gotice la gurile Dunării. Cea dintâi este că, exceptând câteva episoade minore, în care își asumă efemer condiția de foederati (mai corect spus, de furnizori de servicii militare pentru Imperiu), goții – solitar sau ca polarizatori ai celorlalte entități alogene din regiune: heruli, sciți, taifali, peucini – se manifestă constant ca o forță asociată principatelor entități etno-politice autohtone: carpii în mod explicit, geții (cu care intră într-un raport de adstrat vs substrat) în mod implicit. Toate aceste populații au, anterior sosirii în zonă a goților, o îndelungată agendă anti-imperială, pe care noul sosii și-o asumă cu energie; și credem că motivațiile adoptării acestei politici de agresivitate față de Imperiul Roman nu trebuie restrânse la beneficiile economiei de jaf, în ecuație fiind de luat în seamă și, cel puțin, solicitări imperative ale autohtonilor, în schimbul furnizării de resurse necesare întreținerii uriașului efort militar depus, resurse de care pot dispune doar o populație sedentară și bine organizată sub aspect politico-administrativ și economic²⁸. Dar populația autohtonă – de descendență getică (daco-getică) și aflată într-un proces avansat de romanizare – mai furniza adstratului (vizi) gotic și o resursă strategic-locațională prețioasă: relațiile privilegiate cu provincialii de pe malul drept al Dunării, cu precădere din Daciile Aureliene, Moesii și Scitia Minor, care au conferit adesea liderilor celor din urmă sprijin pentru mișcările lor centrifuge, iar locuitorilor de pe malul stâng, fie ei geți sau vizigoți în curs de romanizare, un supliment de civilizare.

Relațiile geto-goto-romane în ultima generație dunăreană

Mutațiile radicale generate de regimul Tetrarhiei și, mai ales, de dinastia Constantinienilor, au consecințe și în planul relațiilor (vizi)gotico-imperiale, în special prin diminuarea episoadelor de confruntare (care nu dispar însă) și al amplificării pasajelor și domeniilor de colaborare. Sunt de amintit aici, într-o selecție nu neapărat de primă semnificație, la capitolul confruntări, participarea unor contingente de goți la luptele lui Licinius împotriva lui Constantin cel Mare din anii 314-324²⁹, confruntările goto-romano-sarmate din 332³⁰ ș.a.m.d., respectiv, la capitolul armistiții și colaborări, mai ales tratatul romano-got din același an 332 sau pacea din septembrie 369, semnată între împăratul Valens și regele Athanaric³¹.

27. Suceveanu-Rădulescu 2010, pg. 309, Petolescu 2010, pg. 280

28. Fără a intra în detalii, care exced obiectivul analizei de față, amintim că Geția nord-dunăreană dispunea, în secolele III – VI, de o administrație desfășurată în teritoriu (ale cărei funcții superioare erau ocupate de dregători de origine vizigotă), de o ierarhie religioasă/creștină proprie (Episcopia Gothiei, frecvent reprezentată în sinoadele ecumenice sau locale), de frontiere bine marcate și controlate pe teren ș.a.m.d.

29. Madgearu 2010, pg. 173 (pentru luptele din 314 și 318), Wolfram-Dunlap 1990, pg. 59, Preda 1994, pg. 349 (pentru episodul 319), Petolescu 2000, pg. 338-339, Wolfram-Dunlap 1990, pg. 59-60 (pentru etapa 322-324)

30. Benea 2013, pg. 342, Cameron 2008, pg. 105, Ioniță-b 2010, pg. 800, Petolescu 2000, pg. 339, Wolfram-Dunlap 1990, pg. 61

31. Curran 2008, pg. 94-95, pg. 68, Murgescu 2001, pg. 61, Wolfram-Dunlap 1990

În această ultimă logică, a unei oarecari „colaborări infidele” romano-gote, se înscrie și ultima generație gotică la Dunărea de Jos. Vorbind de ultima generație a prezenței (vizi)goților la gurile Dunării, reiterăm precizarea că avem în vedere nu simpla prezență a elementului etno-politic got (acesta va mai fi întâlnit în regiune și în veacurile următoare, însă într-o poziție politic secundară în raport cu autohtonii și cu noii hegemoni alogeni, hunii), ci statutul dominant, formator de suprastructură instituțională al acestei populații. Iată o succintă panoramă structural-evenimentială a epocii:

În primăvara anului 365, goții pregătesc un atac de anvergură la sudul fluviului, fapt care-l determină pe împăratul Valens să trimită, preventiv, mai multe contingente de divitensi și tungricani pentru întărirea apărării la frontiera dunăreană³²; în acest context, în baza unui ordin imperial emis la 19 iunie, comandantul militar al provinciei Dacia Ripensis reface în grabă fortificațiile afectate de atacurile anterioare și amenajează altele noi³³. Apărarea imperială este însă subminată din interiorul provinciilor sud-dunărene: generalul Procopius, văr al fostului împărat Iulian Apostatul, se proclamă împărat la 28 septembrie, iar în sprijinul forțelor loiale acestuia sosesc, de pe malul stâng, 3.000 de luptători goți³⁴. Trupele fidele împăratului legitim Valens sunt mobilizate, o bătălie decisivă, desfășurată în Tracia, în luna aprilie a următorului an, având drept rezultat înfrângerea și capturarea uzurpatorului, care va fi executat la 27 mai 366³⁵. Reținem și un detaliu aparent periferic: în timpul acestor evenimente se naște, undeva la nordul Dunării de Jos, viitorul duce vizigot Alaric, așa-zisul cuceritor al Romei din anul 410³⁶. Deloc surprinzător, Valens va aprecia că implicarea goților în rebeliune constituie o încălcare a tratatului semnat în anul 332 între Gothia și Imperiul Roman, drept pentru care va declanșa o serie de campanii între anii 367 și 369, mai ales pe teritoriile nord-dunărene controlate de goți. Cea din anul 369 este zădărnicită deopotrivă de stihiiile naturii (inundații majore au împiedicat traversarea Dunării), cât mai ales de confruntarea împăratului Valens, aflat în persoană la Tomis, cu episcopul Bretanion din Scitia Minor, care rămâne în scaunul episcopal tocmai pentru că Valens se teme ca răscoala adepților acestuia să nu se adauge tensiunilor cu vizigoții³⁷.

Acest episod merită o atenție specială și din perspectiva pe care o analizăm aici, a interferențelor geto-goto-romane, întrucât ea pune în evidență cristalizarea unui nou factor de reconfigurare a parteneriatelor și, respectiv, adversităților din regiune: aderarea la noua religie creștină, iar în cadrul acesteia, la una sau alta dintre facțiunile sale. Nu vom specula dacă între ostilitatea episcopului tomitan Bretanion față de împăratul Valens și re-escaladarea de către liderii Gothiei a confruntării cu Imperiul, după o relativ lungă perioadă de pace, există sau nu o legătură cauzală, dar avem a observa că, după consumarea acestui episod de confruntare și acceptarea unui nou tratat de pace, vizigoții lui Athanaric depun un efort vizibil de (re?)alinieri la politicile eclesiastice ale centrului imperial, acționând cu zel împotriva curentului ortodox dominant în regiune. Tendința este exemplar ilustrată de împrejurările martirizării lui Sava Gotul,

32. Curran 2008, pg. 89

33. Wolfram-Dunlap 1990, pg. 65

34. Curran 2008, pg. 89-90, Rădulescu 2010, pg. 506, Treadgold 1997, pg. 64-65

35. Rădulescu 2010, pg. 506, Curran 2008, pg. 91 și urm., Wolfram-Dunlap 1990, pg. 66

36. Jones-Martindale 1971, pg. 43

37. Popescu 2010-b, pg. 563, 595-596

fapt petrecut în primăvara anului 372³⁸, care scoate în evidență, printre altele, intensa comunicare a comunităților autohtone geto-romane cu provinciile sud-dunărene, dar și detalii privitoare la eșafodajul instituțional al Gothiei geto-vizigote din acel moment.

Noua pace survenită între acest regat de la gurile Dunării și Imperiul Roman se va dovedi efemeră, datorită apariției în regiune a unui nou factor politic: hunii. Contextul instalării acestora în nordul și nord-vestul Mării Negre va pune în evidență noi elemente ale complicatului sistem de parteneriate dintre elitele autohtone și cele alogene, elemente cărora le vom acorda atenția cuvenită în viitoarea intervenție.

Bibliografie

Izvoare

Iordanes, *Getica*, G. Popa-Lisseanu (ed., trad.), Ed. Nagard-Centrul European de Studii Tracice Roma

Volume, sinteze:

- Benea, Doina, *Istoria Banatului în antichitate*, Ed. Excelsior Art, Timișoara
- Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), *The Cambridge Ancient History*, vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge
- Murgescu, Bogdan (ed.), *Istoria României în texte*, Ed. Corint, București
- Pârvan, Vasile, *Getica, o protoistorie a Daciei*, Florescu, Radu (ed.), Ed. Meridiane, București
- Braune, Wilhelm, *Gotische Grammatik mit Lesestücken und Wörterverzeichnis*, Heidemanns, Frank (ed.), Tübingen
- Petolescu, Constantin C., *Dacia și Imperiul Roman*, Ed. Teora, București
- Petolescu, Constantin C., *Dacia, un mileniu de istorie*, Ed. Academiei Române, București
- Preda, Constantin (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. AC, Ed. Enciclopedică, București
- Southern, Pat, *The Roman Empire from Severus to Constantine*, Ed. Routledge, London/New York
- Treadgold, Warren, *A History of Byzantine State and Society*, Ed. Stanford University Press, Stanford
- Wolfram, Herwig, Dunlap, Thomas J., *History of the Goths*, Ed. University of California Press

Articole:

- Cameron, Avril, *The reign of Constantine A.D. 306-337*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 90-109
- Curran, John, *From Jovian to Theodosius*, în Cameron, Averil, Garnsey, Peter (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol. XIII "The Late Empire A.D. 337-425", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 78-110
- Drinkwater, John, *Maximinus to Diocletian and the "Crisis"*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 28-66
- Dumitrașcu, Sever, Sfrengu, Florin, *Relațiile interetnice în Dacia Occidentală în secolele IV-VI*, în Țiplic, Ioan Marian, Purece, Silviu Istrate (ed.), "Relații interetnice în spațiul românesc – Populații și grupuri etnice (II î.Hr.-V d.Hr.)", Ed. GR-DRI, Universitatea "Lucian Blaga" Sibiu – ICVPTCE, Alba Iulia, pg. 195-218

38. Heather 2008, pg. 494, Popescu 2010-b, pg. 596-597

- Ioniță, Ion, *Goții*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 802-816
- Ioniță, Ion, *Sarmații*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 787-802
- Madgearu, Alexandru, *Barbarian invasions in northern Scythia Minor during the 4th-5th century BC* (sic!), în "Peuce" serie nouă, nr. VIII/2010, pg. 173-184
- Nistorescu, Laurențiu, *Alianțe și parteneriate romano-barbare în spațiul daco-moesic din secolele III-IV: Conexiunile lui Flavius Aetius*, în "Quaestiones Romanicae" nr. IV, Ed. Universitatea de Vest Timișoara & Universitatea Szeged, Ed. Jate Press Szeged, pg. 701-710
- Heather, Peter, *Gots and Huns, c. 320-425*, în Cameron, Averil, Garnsey, Peter (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol. XIII "The Late Empire A.D. 337-425", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 487-515
- Popescu, Emilian, *Organizarea Bisericii în secolele IV-VI*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 561-631
- Protase, Dumitru, *Începuturile stăpânirii romane în nordul Dunării*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 35-44
- Rădulescu, Adrian, *Stăpânirea romano-bizantină în Dobrogea*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 499-528
- Suceveanu, Alexandru, Rădulescu, Adrian, *Istoria politică*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, pg. 297-312
- Wilkes, John, *Provinces and frontiers*, în "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 212-268